

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г.Шевченка
Навчально-науковий інститут психології та соціальної роботи
Кафедра загальної, вікової та соціальної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітнього ступеня «магістр» на тему
ОБРАЗ ВОРОГА У ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ
ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Виконав:

студент II курсу, 61 групи

ЛУЦИК Андрій Костянтинович

Науковий керівник:

ДРОЗДОВ Олександр Юрійович,
доктор психологічних наук,
доцент

Захищено з оцінкою _____

Голова ЕК _____

Чернігів
2023

Студент (ка) _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Рецензент _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри

загальної, вікової та соціальної психології

протокол № _____ від «_____» _____ 2023 року.

Студент (ка) допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри _____ О.Ю.Дроздов

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічний аналіз феномену образу ворога	
1.1. Поняття про політичну та геополітичну свідомість	5
1.2. Образ ворога як складова політичної та геополітичної свідомості	11
1.3. Образ Росії та росіян серед українців	14
Розділ 2. Емпіричне дослідження образу ворога у геополітичній свідомості українців під час російсько-української війни	
2.1. Методика та процедура дослідження	22
2.2. Отримані результати та їх аналіз	25
2.3. Практичне впровадження результатів	39
Висновки	44
Перелік використаних джерел	46
Додаток	49

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення образу ворога у геополітичній свідомості українців дуже актуальні під час російсько-української війни для розуміння всього українського суспільства (настрою, злагодженню та віри) в майбутню перемогу. Треба розуміти як психологічно впливає сучасна війна на український соціум, в якому напрямку є розуміння щодо країни агресора та всього що може бути з цим пов'язано.

Образи ворога, котрі з'явилися під час війни ще будуть доволі тривалий час актуальними для українського суспільства й після закінчення війни, що потребує багато дослідницької роботи для вивчення цієї особливості.

Об'єкт дослідження – масова геополітична свідомість

Предмет – змістовні особливості образу ворога у масовій геополітичній свідомості українців (цивільних та військовослужбовців) у період російсько-української війни

Мета дослідження – виявлення специфіки змісту образу ворога у масовій геополітичній свідомості українців під час російсько-української війни.

Згідно з поставленою метою було визначено **основні завдання дослідження:**

- 1) Теоретичний аналіз феноменів політичної та геополітичної свідомості, образу ворога.
- 2) Організація та проведення емпіричного дослідження образу ворога у масовій геополітичній свідомості українців.
- 3) Проведення статистичного та якісного аналізу отриманих результатів.
- 4) Визначити напрямки практичного впровадження результатів, сформулювати висновки.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступали концепція масової геополітичної свідомості (О.Дроздов) та погляду ряду науковців (В.Лабунська, В.Федорів тощо) стосовно ворожих образів як соціально- та політико-психологічних феноменів.

Методи дослідження. Було використано комплекс теоретичних (аналіз, узагальнення, порівняння, класифікація), емпіричних (анкетування, контент-аналіз) та математико-статистичних (частотний аналіз) методів.

Структура роботи – зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, двох розділів та списку використаних джерел (30 найменувань). У першому розділі наведено результати теоретичного аналізу проблеми, описано феномени політичної та геополітичної свідомості, образ ворога, специфіку сприйняття мешканцями України Росії та росіян. Другий розділ присвячено опису методики та процедури емпіричного дослідження, отриманим результатам, їх практичного впровадження. Загальний обсяг роботи становить 49 сторінок.

Розділ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ОБРАЗУ ВОРОГА

1.1. Поняття про політичну та геополітичну свідомість

Згідно з визначенням, наведеним у політологічному словнику, політична свідомість — це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності [16].

До основних сфер політичної свідомості належать такі:

- політична наука — політичні теорії, концепції, гіпотези;
- політична ідеологія — політичні цінності, ідеали, доктрини, гасла, програми;
- політична психологія — політичні відчуття, думки, настрої, воля, спрямованість тощо.

Політична свідомість є віддзеркаленням реалій буття, тобто вона тісно пов'язана з розвитком продуктивних сил, з особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що існують у цій системі, станом освіти, культури.

Як одна з найважливіших характеристик політичного життя суспільства політична свідомість має певні особливості, умови виникнення та шляхи формування. Передумовою формування такої свідомості є те, що людина починає усвідомлювати свою групову належність, групову ідентичність і водночас те, що вона неспроможна реалізувати власні та групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою. Політична свідомість притаманна конкретній людині вже тоді, коли вона

усвідомлює свій громадянський статус, громадянську позицію, а разом з ними і реальну потребу, а то й необхідність впливати на владу.

Для формування політичної свідомості вкрай необхідні аналітично-критичне ставлення до навколишнього середовища, дійсності та осмислення їх, наявність у людини конкретних норм, цінностей, ідеалів, чітке усвідомлення власної мети та мети політичної сили, структури (групи, партії, об'єднання, організації тощо), до якої людина неформально належить.

За змістом політична свідомість включає в себе певні політичні ідеї, погляди, теорії, інтереси, настрої, почуття, а за специфікою прояву вона активно впливає на інші форми суспільної свідомості, має часто досить високий ступінь відображення соціально-класових інтересів.

Як і більшість форм суспільної свідомості, політична свідомість має два рівні — ідеологічний та психологічний. Оскільки нас цікавить саме другий рівень, то політичну свідомість можна вважати сукупністю почуттів, усталених настроїв, традицій, ідей і певних теоретичних систем, які відображають найістотніші інтереси великих соціальних груп, їх ставлення одна до одної і до політичних інститутів суспільства [7].

Політична свідомість є не що інше, як сприйняття людиною частини життєвої реальності, яка безпосередньо пов'язана з політикою. Це суб'єктивний образ відповідної політичної системи.

Досить складним соціально-психологічним феноменом є національна самосвідомість як багаторівневе, багатофункціональне явище. Варто зазначити, що усвідомлення насамперед себе є основою усвідомлення інших, а відтак національна самосвідомість є передумовою, основою свідомого бачення та розуміння усього, що оточує націю. Аналогічно, що більше нація знає про своїх сусідів, інші спільноти, то більше вона пізнає і саму себе. Виходячи з цього про націю можна говорити, з одного боку, як про спільноту, що має специфічні ознаки та особливості, а з другого — вона певною мірою набуває ознак, властивих іншим націям і народам.

Проблему свідомості потрібно розглядати у тісному взаємозв'язку з проблемою цінностей ідеологій. Для кожного суспільства характерні певні ідеї, цінності, норми, у тому числі й політичні. Усі вони мають соціальне коріння — історичне, економічне, політичне.

Політичні ідеї — не реальність, а уявне, позірне бачення людьми тих чи інших явищ, станів, тобто ідеї завжди відрізняються від реальності, вони лише окреслюють бажання людини, спонукають її до дії з метою реалізації ідей, їх перетворення на реально існуючі цінності.

Основу свідомості становлять знання, які засвоїла особа. Разом з тим свідомість — це не тільки знання, а й відповідне ставлення до них і, що дуже важливо, активне їх використання на практиці у процесі самореалізації, соціальних перетворень. Це потрібно враховувати і при визначенні та дослідженні феномена політичної свідомості.

Політична свідомість має два рівні, які тісно переплітаються і взаємодіють — буденний (емпіричний) і теоретичний (науковий). Буденний рівень є результатом стихійного процесу духовного засвоєння дійсності, а теоретичний передбачає більш-менш організовану духовну діяльність. До такої діяльності потрібно бути не лише схильним, а й певною мірою підготовленим. Тут уже йдеться про відповідні політичні технології, або інженерії.

На буденному (емпіричному) рівні політична свідомість постає у формі певних відчуттів, уявлень, переживань, ілюзій тощо. Усвідомлення політики на теоретичному (науковому) рівні передбачає глибоке пізнання сутності політичних явищ, свідоме їх використання у вирішенні конкретних політичних завдань, коригування політичних рішень і дій.

Як своєрідне відображення дійсності політична свідомість має певну самостійність, оскільки знання людини про ті чи інші процеси та явища не є простим їх відображенням, а результатом творчого осмислення, опрацювання, усвідомлення.

Кожна ідеологія хоча й декларує певні позитивні ідеї, мету, все-таки досить обмежена; ідеологіям притаманні такі вади, як примітивізм, тенденційність, догматизм, надмірна системність [9, 15].

Різновидом політичної свідомості особистості є геополітична свідомість. Її можна визначити як форму відображення подій та явищ «політичного світу» крізь призму «світу географічного» шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою, яка там проводиться. Близькими за змістом поняттями, якими оперують зарубіжні науковці, тут виступають «геополітична культура» та «популярна геополітика».

Використання принципів системного підходу дозволяє реконструювати таку структуру геополітичної свідомості: 1) геополітичні знання та ідеї; 2) геополітичні образи; 3) емоції щодо конкретних країн та політичного світу в цілому; 4) геополітичні інтереси та бажання. Компоненти 1–2 складають когнітивний, а 3–4 – мотиваційний блоки геополітичної свідомості. У той же час, компоненти 2–3 відображають «нижчий» (побутовий), а складові 1–4 – «вищий» (ідеологічний) рівень геополітичної свідомості. Це дозволяє вести мову про такі особливості геополітичної свідомості та, зокрема, геополітичного знання:

1. Геополітична свідомість поєднує в собі інформацію двох типів – просторову та соціально-політичну. Отже, в основі геополітичної свідомості лежить комплексне знання, що включає географічні, історичні, культурологічні, політичні, економічні та інші типи знань. Таким чином, геополітична свідомість відображає уявлення та ставлення до широкого класу об'єктів – певних територій, людей, що там мешкають, різних процесів, які там відбуваються.

2. Геополітична свідомість відображає відносно складну соціальну реальність з високим рівнем організації (особливості внутрішньої та зовнішньої політики країн, їх взаємодія у регіональному та світовому масштабі).

3. Геополітична свідомість побудована ієрархічно. Так, у формальному (просторовому) вимірі можна виділити декілька рівнів: нижчий (країна та її частини) – середній (регіон світу) – вищий (глобальний, всесвітній); у змістовному вимірі геополітична свідомість також можна виокремити нижчі, побутові рівні (окремі асоціації, спогади, уявлення) і більш високий, теоретико-ідеологічний шар; формування та прояв геополітичної свідомості також можуть відбуватись на декількох рівнях – індивідуальному, груповому та суспільному.

4. Геополітична свідомість містить і відносно стабільні (пов'язані зі світоглядом), і відносно динамічні складові (пов'язані з об'єктивними соціально-політичними змінами у навколишньому світі).

5. Геополітичні знання мають комплексний абстрактно-образний характер, оскільки відносно абстрактні компоненти (знання географічного та політико-ідеологічного характеру) часто поєднуються з чуттєвими образами та уявленнями (певної місцевості, політичними символами тощо).

6. Геополітичні знання мають змішаний раціонально-емоційний характер, оскільки окремі когнітивні компоненти (ідеї, уявлення, стереотипи щодо «ми» та «вони», «союзників» та «ворогів») є емоційно забарвленими.

7. Лише окремі компоненти геополітичних знання можуть бути продуктом безпосереднього життєвого досвіду (уявлення про окремі території, власну країну тощо). Джерелом переважної більшості геополітичних знань є соціальні інститути (система освіти, ЗМІ тощо), що, у свою чергу, пояснює певну стереотипізованість цих знань.

8. Геополітичні знання не є об'єктивним науковим знанням. Вони повною мірою практично ніколи не відповідають реальності, оскільки формуються під впливом різних світоглядних течій, а також значної кількості суб'єктивних особистісних факторів.

Існують різні підходи до визначення конкретних форм прояву геополітичної свідомості. Західні та російські дослідники, зокрема, ведуть мову про «географічні образи», «політико-географічні образи», «геополітичні образи», «геополітичні бачення (погляди)», «геополітичну уяву», «образи світу», «картини світу» тощо. На наш погляд, при аналізі геополітичної свідомості більш перспективною є концепція «ментальних / когнітивних карт», розроблена американськими науковцями (Е.Толмен, Р.Даунс, Д.Сті тощо). Використання терміну «геополітична ментальна карта» (ГПМК) уявляється нам цілком адекватним та логічним із двох обставин. По-перше, виходячи з визначення геополітичної свідомості, йдеться про «прив'язування» політичних уявлень, знань та оцінок до певного простору, відображеного у свідомості у вигляді наочно-схематичних образів (чим, власне, і є будь-яка карта). По-друге, завдяки вивченню географії у школі географічна свідомість індивіда (яка за своєю сутністю є картографічною) набуває певної систематичності раніше, ніж політична. Отже, саме просторові уявлення є своєрідним «каркасом» геополітичної ментальної карти, а політичні образи, знання та оцінки – скоріше своєрідним «наповнювачем» цього «каркасу».

Перспективним, на наш погляд, є визначення чинників виникнення та розвитку геополітичної свідомості, механізму їхнього впливу, специфіки геополітичної ментальної карти у осіб з різними демографічними та психологічними характеристиками [2].

1.2. Образ ворога як складова політичної та геополітичної свідомості

У сучасному поліетнічному світі проблема ворожості і передумови її виникнення та формування набувають особливої важливості як з точки зору теорії психології, соціології, політології, так і практики внутрішньо-

та зовнішньополітичних рішень політичною елітою суспільства. Трансформація світового порядку з бінарного в полярний, а згодом і в багатополарний характеризується сплеском міжетнічних конфліктів, розповсюдженням тероризму, як соціальнополітичного явища, перерозподілом сфер впливу і жорстокою боротьбою еліт за доступ до ресурсної бази планети, яка швидко зменшується.

В цьому контексті не можна не враховувати процесів глобалізації та все проникної ролі інформації у сучасному світі, що значно ускладнює переопрацювання свідомістю могутніх інформаційних потоків та спонукає індивідів до спрощення сприйняття навколишньої дійсності шляхом стереотипізації. Все це вносить корективи в методи здійснення елітою держаної політики, а саме у відмові від фізичного примусу і насильства та переходу до управління поведінкою членів соціуму за допомогою формування у колективній свідомості певного, змодельованого образу світу, в якому важливе місце займають образи ворогів та чужих, спрямовуючи природну агресію людини в потрібному їй напрямку [10].

Необхідно підкреслити, що певне вибіркове негативне ставлення до кого-небудь або чого-небудь є характерним для більшості людей. Більш того, повна відсутність у людини ворожого ставлення може свідчити про особистісну дисфункцію або особистісну незрілість. Для того, щоб дати відповідь на питання що є першопричиною формування образу ворога в індивідуальній та колективній свідомості, необхідно звернутись до історії людства. Образ ворога є одним з найдавніших міфів суспільної свідомості людства. Можна впевнено стверджувати, що існування ворога – це природна закономірність. На початку розвитку людства ворогами були всі «чужинці», що їй допомагало ідентифікувати свою групу, протиставляючи її до іншої, чужої. Саме в дихотомії свій-чужий криється ключ до розуміння образу ворога. Людські спільноти просто не можуть існувати без протиставлення до своєї групи. Приналежність людини до будь-якої спільноти, ідентифікація з нею неможлива без існування в свідомості

особистості уявлень про чужі та ворожі спільноти. В нашій свідомості добро не може існувати без зла, Христос не існує без Антихриста, ангели не могли б існувати без демонів, Бог без Сатани. Наш світ (група, етнос, нація) завжди краще (більш справедливий, духовний, чесний, привітний тощо) чим світ інших апріорі.

Образ ворога складається із сукупності соціально-психологічних відносин, що відображаються ставлення до ворога та ставлення ворога до суб'єкта уявлень, але цю систему ставлень неможна визначити як взаємовідносини, що розвиваються в одному напрямку за знаком модальності, інтенсивності прояву негативного спектру ставлень. Система ставлень, яка входить до образу ворога, може бути названою асиметричною системою взаємовідносин. Образ ворога фіксує «визнання взаємної небезпеки», «взаємовідчуження», «взаєморуйнування», «взаємну агресію та ненависть», «взаємозаздрість», «взаємне непорозуміння та недовіра», «взаємне небажання спілкуватись». Ідентифікація «іншого» в якості ворога здійснюється на основі нерозкладного стійкого комплексу ставлень. На основі проведеного експерименту В. Лабунська стверджує, що для того, щоб вважати іншу людину своїм ворогом, він повинен шкодити, принижувати, ображати, створювати наклепи, проявляти агресію та ненависть, викликати почуття небезпеки. Цей комплекс соціально-психологічних ставлень стає критерієм ідентифікації «іншого» в якості ворога [8, с. 64].

Головною рисою ворожого образу можна вважати його «дзеркальність» – підкреслення негативних рис ворога, які є протилежними власним позитивним. Так, ще у давньогрецьких трагедіях Евріпіда варвари зображувалися носіями рис, антонімічних грекам (тиранія, рабство, боягузливість, жорстокість, підступність тощо) [25]. Загалом, динамічність ворожих (та інших) образів держав обумовлена передусім динамічністю самого політичного життя (і, відповідно, змінами в політичній пропаганді). Відома теза про відсутність у політиці «вічних

ворогів» та «вічних союзників» пояснює випадки, коли одна й та ж країна протягом певного історичного періоду кілька разів змінювала імідж.

Великий вплив у формуванні ворожого образу є у громадян середнього та похилого віку який був основним та єдиним соціально-політичним чинником середини минулого століття. Це було повне домінування комуністичної влади радянського минулого. Формування образу ворога було одним із пріоритетних завдань у конструюванні радянської картини світу. Тому важливо було застосувати усі можливі механізми у формуванні негативного образу як зовнішнього, так і внутрішнього ворога, утвердити потребу ненавидіти «чужого», щоб зберегти за собою увесь «політичний капітал»: «Для натовпу потреба ненавидіти відповідає потребі діяти. Збудження в ньому ентузіазму не поведе далеко, але дати йому привід і предмет ненависті означає дати поштовх його діяльності» [22, с. 14]. Порівняльний аналіз соцреалістичних текстів показує, що ця ідеологема, зазнавши певних трансформацій та модифікацій у різні періоди дії соцреалістичного канону, зберегла своє основне смислове навантаження – усе не-радянське є ворожим, усе вороже є загрозливим. Так боротьба з ворогом стає консолідуючим чинником радянського суспільства, одним із архіважливих державних завдань[24].

1.3. Образ Росії та росіян серед українців

Сучасний образ Росії та росіян серед українців формувався не за короткий термін це був довготривалий процес, який не можливо уявити без історичних реалій створення Росії як імперії та відношенням росіян до Українців. Через збудоване десятиліттями й навіть століттями імперське мислення росіяни часто сприймають Україну лише продовженням Росії — як щось своє, рідне, нібито поєднане безліччю зв'язків. У Росії завжди наголошували на спільному між так званими «братськими народами»,

ігноруючи те, що часто причиною цього спільного були завоювання, терор і репресії. При цьому численні відмінності в історії, культурі й менталітеті просто ігнорувалися або маркувалися як штучні, несерйозні чи радикально націоналістичні.

Протягом століть Москва намагалася знищити «українськість» України. Протягом останніх десятиліть — підготувати економічний, культурний та військовий фундамент для нової атаки на незалежність. Атаки, яка врешті стала наймасштабнішою війною планети з часів Другої світової.

Після повномасштабного вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 року політичний дискурс засвідчує розширення семантики концепту військового ворога з чіткою конкретизацією – Росія та росіяни – як реальні вороги, що беруть участь у воєнних діях проти нашої країни: Щодо ставлення до Росії є абсолютний національний консенсус: 95% громадян вважають її «однозначно ворожою», ще 3% – «скоріше ворожою», ще по 1% обрали відповіді «нейтральна» та «важко відповісти» (опитування громадян України, оприлюднені соціологічною групою «Рейтинг»).

Інформацією для порівняння є данні досліджень до початку повномасштабної війни: в Україні у листопаді 2021 року добре ставилося до Росії 39% українців, погано – 47%. У порівнянні з лютим 2021 року простежується погіршення ставлення до Росії (у лютому співвідношення було 41% до 42%) [20].

Якщо порівняти ці данні (до та після вторгнення) маємо наступну негативну динаміку щодо відношення до країни агресори. Так з кожного другого негативного ставлення до вторгнення маємо майже стовідсотковий негативно-ворожий настрій всіх громадян України.

У соціальних мережах та мас-медіа назву країни-агресора здебільшого пишуть з малої літери, що підкреслює зневажливе ставлення до неї. Зауважмо, що Український правопис містить таке правило: «Якщо

ж прізвища (імена) вжито зневажливо, їх пишемо з малої букви: азефи, квіслінги» [23, с. 75]. Тому написання путін, шойгу, лукашенко цілком відповідає чинному правопису. За аналогією до прізвищ це правило застосовують і щодо назви держави-окупанта (росія, рф) та держави-поплічника ведення війни проти України (білорусь). Крім того, часто використовують прийменник «на» замість «в», що підкреслює зневажливе ставлення до Росії як території, а не держави, наприклад: З метою привернути увагу наших братів-росіян до правил граматики, з 7 березня в ефірі інформаційних та розважальних програм ми вживаємо словосполучення «на Росії» замість «в Росії» (Ю. Бурковська). Таке морфологічне відхилення виникло як «доказ від зворотного», адже російські медіа постійно уникають форми «в Україні», підкреслюючи цим невизнання України як самостійної держави.

У сучасному медійному дискурсі вживають такі назви ворожої держави: країна-агресор, держава-агресор – (лат. *aggressor* – той, що нападає) – «сторона, що нападає; держава, яка здійснює агресію, першою застосовує збройну силу проти іншої держави; загарбник» [11, с. 20]. Український парламент проголосував за заяву, яка визнає російську федерацію країною-агресором, що підтримує тероризм. Верховна Рада офіційно визнала росію державою-агресором 2015 року: таку заяву до світової спільноти на позачерговому засіданні парламенту підтримав 271 депутат.

Країна-окупант, держава-окупант – (від лат. *occupans* (*occupantis*) – загарбник) – «той, хто здійснює окупацію, бере в ній участь», тобто той, хто тимчасово займає «збройними силами однієї держави частину або всю територію іншої держави, головним чином внаслідок наступальних воєнних дій» [11, с. 478]. 2016 року вперше в офіційно схвалених документах ООН Росія визнається «державою-окупантом, а Крим та місто Севастополь – «тимчасово окупованою територією» Країна (держава) – спонсор тероризму – держава, що матеріально підтримує тероризм (франц.

terrorisme) – «здійснення терору, діяльність і тактика терористів» [11, с. 663]. Україна наближається до мети – внесення російської федерації до списку країн-спонсорів тероризму. У Держдепі США розглядають можливість оголосити росію державою-спонсором тероризму. Верховна Рада України визнала рф державою-терористом, що вчиняє геноцид українського народу. Законом визначено: держава-терорист – держава, яка відкрито, з використанням власних збройних сил, інших збройних формувань, або приховано, з використанням збройних формувань, що діють від імені та (або) в інтересах такої держави, вчиняє терористичні акти, акти міжнародного тероризму. За Законом російська федерація є державою-терористом, цілями політичного режиму якої є: геноцид українського народу, фізичне знищення, масові вбивства громадян України, вчинення міжнародних злочинів проти цивільного населення, використання заборонених методів війни, руйнування цивільних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, штучне створення гуманітарної катастрофи в Україні або окремих її регіонах.

Московія, Московщина – утворення від топоніма «Москва» і суфіксів -ій-, -щин- – історичні назви Росії та її державних утворень, що походять від назви столичного міста, в сучасних ЗМІ позначає державу-окупанта. Ми маємо завести Московію в межі їхньої етнічності і припинити називати Росією (І. Фаріон). Московщина спирається не так на свою власну силу, як на боягузтво європейців (І. Фаріон). московська імперія – аналітичний термін, що є історичною назвою, проте в сучасних медійних засобах позначає російську державу, що має припинити своє існування. Під словом «перемога» маю на увазі падіння московської імперії та створення на її руїнах кількох незалежних етнічних державних утворень, а також повернення сусіднім незалежним державам етнічних територій, які тимчасово утримуються московією; це стосується і японських Курил, і української Кубані, і фінської Карелії (Е. Леонов).

Сучасні ЗМІ та соціальні мережі рясніють підкреслено зневажливими метафоричними найменуваннями країни-агресора: раша, рашка – зневажлива назва Росії, що походить від англійського Russia. Раша блефує: у разі ядерної атаки росія отримає моментальну відповідь від світу (Ф. Веніславський). Расеянине, живи в своїй рашці й не вказуй українцям, що робити (Д. Рак)

Кацапстан (кацапія, кацапетовка, кацапурія, кацапляндія) – назва походить від слів «кацап» (розмовне зневажливе «росіянин») і «стан» (перс. – «місце чогось», «країна»). «Етимологічний словник української мови» фіксує дві версії походження слова «кацап»: 1) утворення від слова цап за допомогою специфічного елемента ка- як жартівливе позначення людей, що носять довгі бороди; 2) тюркське за походженням утворення від турецького, кримсько-татарського, азербайджанського kassar »м'ясник«, яке походить від арабського qaṣṣāb »той, що забиває худобу« [5, т. II, с. 408]. Дослідники наводять такі словосполучення в тюркських мовах: »адам кассаби« – »люта людина«, »деспот«, »кассап одлу« – »шельма«; »кассапчи« – караїмською »кат«; »хассап« – мовою кримських татар »м'ясник«, »різник«, »гицель« [5]. Кацапстан повинен припинити своє існування (Л. Подерв'янський). Кацапія має бути знищена (ukrpravda). оркостан – назва походить від слів «орки» (зневажлива назва російських загарбників) і «стан» (перс. – «місце чогось», «країна»).

Орки (англ. Orcs або orks – велетень, демон) – вигадані істоти, кремезні варвари, злі ординці, подібні на людей, але приземкуваті, з великим іклами, гострими вухами з фентезійних творів Джона Толкіна. Цей варварський люд, що мав низький рівень інтелекту і не звик жити в комфорті, підкоряв не силою, а кількістю [4]. Те єднання чорних душ, яке ми з жахом спостерігаємо в оркостані, має глибоку природу (О. Дроздов).

Болото – «грузьке місце з надмірно зволоженим ґрунтом, часто з стоячою водою та вологолюбною рослинністю; багно, трясовина» [21, т. I, с. 115]; на негативне забарвлення цієї лексеми вказують фразеологізми

змішати з болотом – образливо схарактеризувати кого-небудь, заплямувати чию-небудь гідність, кидати болотом – бруднити, ганьбити чиєсь ім'я [21, т. I, с. 115]. Метафоричне переосмислення цієї назви для називання Росії відбулося з кількох причин. По-перше, значення слова «болото» доречне через історію походження назви «Москва» та розташування цього міста: корінь *mosk- у праслов'янській мові означав «в'язкий, топкий» або «болото, вогкість, волога, рідина», крім того, Москва розташована в болотянистій місцевості. По-друге, російська пропаганда щоразу намагається довести свою першість у всьому, привласнити чужу культуру та досягнення, загарбати чужу територію. Насправді перша згадка про Москву датується 1147 роком, натомість Україна (Київська Русь) процвітала вже декілька століть. По-третє, Росія розвивається тільки у декількох містах (Москві, Санкт-Петербурзі), усі інші населені пункти не мають належної цивілізації. Саме через це виникає негативна асоціація з Росією як болотом, брудним і занедбаним місцем. По-четверте, жахливі злочини росіян у російсько-українській війні асоціюються з діями перевертнів, які з'являються в містичних художніх творах саме з боліт. Росія – це болото, яке має бути обнесене стіною, а з росіянами ми не повинні мати жодного контакту (С. Жадан). країна – професійний вбивця – прикладка, що характеризує Російську Федерацію: Країна – професійний вбивця – на очах цілого світу безкарно вбиває і звинувачує в цьому самих жертв (І. Фаріон). російська орда – «об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів. Середньовічна феодальна держава у тюркських і монгольських народів, а також територія цієї держави. Татарсько-турецьке військо. перен. Безладний, неорганізований натовп» [21, т. V, с. 742]. Перенесення назви відбулося через трактування Росії як спадкоємиці орди, а також з огляду на неорганізованість російського війська. Російська орда на Київщині зруйнувала понад 4500 будинків.

Після повномасштабного вторгнення Росії на територію України спостерігаємо утворення національної свідомості українців та усвідомлення відмінної з росіянами ментальності.

36% українців мають ксенофобне ставлення до громадян України, які є росіянами за національністю. Водночас допустити їх у своє оточення готові лише 29% опитаних.

Такими є результати опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного у період з 22 лютого по 6 березня. (<https://zmina.info/>)

Тим часом лише 35% опитаних погоджуються, що українці, які є росіянами за національністю, мають жити в Україні.

Таблиця 1. На яку соціальну дистанцію готові допустити жителі України представників декількох соціальних категорій, %. Березень 2023

Згодні допустити представників цих груп як...	Біженці, які зараз знаходяться за кордоном	Внутрішньо переміщені особи (ВПО)	Українці, які опинилися на окупованій території після 24 лютого 2022	Російськомовні громадяни України	Громадяни України, які є росіянами за національністю
...членів родини, друзів, сусідів, колег	45.6	52.8	44.2	43.2	28.9
...жителів України	41.5	41.8	45.7	42.7	34.6
...гостей України	8.4	4.5	3.6	7.5	14.0
Не пускав би в Україну	4.5	0.9	6.5	6.6	22.5
Разом	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Середня соціальна дистанція	3.67	3.37	3.73	3.83	4.71

Однак ставлення до росіян–громадян України набагато краще, ніж до росіян–громадян Росії. Приміром, у вересні 2022 року росіян не пускали в Україну 80% опитаних.

Таблиця 2. На яку соціальну дистанцію готові допустити жителі України україномовних українців і росіян-жителів Росії, %. Вересень 2022

Згодні допустити представників цих груп як...	українськомовні українці	росіяни – жителі Росії
...членів родини, друзів, сусідів, колег	75.5	9.9
...жителів України	19.7	1.5
...гостей України	3.6	8.3
Не пускав би в Україну	1.2	80.3
Разом	100.0	100.0
Середня соціальна дистанція	2.22	6.39

Ситуація з російськомовними громадянами України, біженцями та з тими, хто залишився на окупованій території, не викликає занепокоєння соціологів. Вони зазначають, що ксенофобне ставлення до них мають не більше ніж 14% населення України.

Розділ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА У ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

2.1. Методика та процедура дослідження

У політико-психологічних дослідженнях використовують відносно широкий набір емпіричних дослідницьких методів: спостереження, опитування (зокрема, анкетування, метод опитування експертів), тестування, контент-аналіз для обробки відповідей на відкриті питання авторської анкети, тощо.

Наше дослідження проводилось в період вересня 2023 року в м. Чернігів та Чернігівській області (північна частина: Новгород-Сіверський, Корюківський та Чернігівський райони).

В анкетуванні прийняло 100 респондентів. Вони були розподілені на 2 підгрупи: військовослужбовці та цивільні. Дослідження проводяться в час активної фази війни, таким чином треба зрозуміти різницю мислення та підходи до країни агресора з точки зору професійних військових та цивільних громадян України.

На момент анкетування військовослужбовці знаходились на військовій службі в лавах ЗСУ. Це були: офіцери (вищої, середньої та молодшої ланки); сержантський та солдатський склад, мобілізовані та контрактники. Всі різних військових спеціальностей та різного часу вслуги. Велика кількість військовослужбовців є учасниками бойових дій.

Друга частина учасників – цивільні громадяни України, різні за місцем проживання, різним рівнем освіти та різноманітними професійними навичками.

Дві групи склали однакову кількість людей (50 – військовослужбовці та 50 – цивільні). Гендерне співвідношення в перший

групі (військові): 60% - чоловіки та 40% - жінки. Друга група (цивільні) навпаки: 40% - чоловіки та 60% - жінки.

Середній вік респондентів першої групи (військові) - 41 рік, другої групи (цивільні) – 46 років.

Додатково анкетування додало такі характеристики: « Мова повсякденного спілкування» та «Чи маєте родичів у Росії». Загальні данні зведені в таблицю 3.

Таблиця 3

Узагальнені данні щодо учасників анкетування

		Перша група (військові)	Друга група (цивільні)
Стать	чоловіча	60%	40%
	жіноча	40%	60%
Середній вік, років		41	46
Мова повсякденного спілкування	українська	46%	48%
	російська	4%	8%
	обидви	50%	44%
Чи маєте родичів у Росії	так	38%	52%
	ні	62%	48%

Опитування проводилося у письмовій формі. Учасники були проінформовані, що дослідження проводить Андрій ЛУЦИК (магістрант спеціальності «Психологія» Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка) на тему «Образ ворога у геополітичній свідомості українців під час російсько-української війни». Анкетування анонімне, отже просимо відповідати відверто.

Завдання авторської анкети, які були побудовані за принципом психодіагностичної методики «незакінчених речень» та спрямовані на вивченні соціальних уявлень про Росію та росіян (сприйняття Росії як держави та країни з історичним минулим, її сильних та слабких сторін, народу населяючим великі території її лідерів, армії, символів та відмінностей порівняно з Україною та українцями). Таким чином сформувалось десять основних запитань. Кількість була вибрана з принципу максимальної інформативності та не виникнення «втоми»

респондента. Сміслові наповнювання були вибрані самі актуальні питання які мають найпоширеніший пріоритет обговорення в українському суспільстві на даний час, а саме: цікавились питанням ставлення до Росії, як до держави (питання анкети: «Росія – це...»). Дуже цікаве та скрізь обговорене питання історичної правди Росії (питання анкети: «Історія Росії – це...»). Не менш цікаве та актуальні питання щодо сильних та слабких сторін країни-агресора (питання анкети: «Сильною стороною Росії є...» та «Слабкою стороною Росії є...»). Питання про російський народ та хто цим народом керує (питання анкети: «Насправді, російський народ...» та «Російські керівники (лідери) ...»). Обов'язковими питаннями були питання щодо російської армії та російських символів (питання анкети: «Росія армія...» та «Символом(-лами) Росії є...»). Останніми питаннями було цікаво дізнатись думку щодо відмінностей між двома країнами та її народами (питання анкети: «На відміну від України, Росія ...» та «На відміну від українців, росіяни...»).

При обробці отриманих відповідей ми використовували метод контент-аналізу. Контент-аналіз являє собою метод збору кількісних даних про досліджуване явище або процес для подальшої інтерпретації результатів з метою оцінки і прогнозування дій. Специфіка контент-аналізу дозволила дослідникам віднести його до «науково обґрунтованого методу читання між рядків». Контент-аналіз широко застосовується в аналітичних дослідженнях у сфері бізнесу, політичної аналітики і практики, в інтересах різних структур. Контент-аналізу піддаються офіційні документи, книги, статті, оголошення, телевізійні виступи, кіно-і відеозаписи, фотографії, гасла, твори мистецтва. За допомогою даного методу можливо визначити переважні напрямки ЗМІ, рейтинг лідерів, фірм, організацій, виявити ставлення ЗМІ до певним діячам, подіям і так далі. У нашому дослідженні шляхом контент-аналізу ми намагалися відокремлювати смислові групи відповідей (які мали частоту, як правило, не менше 10%).

2.2. Отримані результати та їхній аналіз

Проведена процедура контент-аналізу дозволила виявити (реконструювати) основні смислові групи відповідей респондентів, які ми розглядаємо як соціальні уявлення. Аналіз результатів проводився окремо по кожній групі (військові – цивільні) з подальшим виявленням спільних та відмінних тенденцій.

Отже, на перше завдання було отримано відповіді, які відображені у таблиці 4.

Таблиця 4

Основні смислові категорії відповідей на завдання «Росія - це...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Терорист»	«країна, яка завжди воює і відбирає території інших країн», «терористична країна», «зло, дуже велике зло»	55	78
2	«Квазі-держава»	«слаборозвинена держава», «це сама найгірша країна у всьому світі», «помилка усього світу, штучно створена держава вбивць»	34	8

Як бачимо, спільною тенденцією в обох групах респондентів є те, що Росія уявляється як «країна-терорист», що є цілком зрозумілим. Це наслідок її агресивної політики, як до подій 22 лютого 2022 р., так і після цього. У багатьох мас-медіа, в офіційних виступах Росія кваліфікувалася як держава-агресор, держава-терорист, отже маємо цілком очікуваний результат. У той же час, цікавим видається те, що серед військовослужбовців уявлення про Росію як терориста поширено менше, ніж серед цивільних (55% проти 78%).

Можливо, це пояснюється другою виявленою тенденцією, яка стосується відмінностей між групами – військовослужбовці значно частіше

цивільних (34% проти 8%) уявляють Росію як «квазідержаву» (тобто недосконалу, формально існуючу, але неефективну та малорозвинену державу). Вірогідно, це є наслідком їхнього військового досвіду, який засвідчив неефективність військового керівництва російською армією, низького рівня її оснащення, пріоритет кількості над якістю.

На друге завдання було отримано відповіді, які відображені у таблиці 5.

Таблиця 5

Основні смислові категорії відповідей на завдання «Історія Росії - це...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Фейк»	<i>«перебільшення і вихвалення неіснуючих подій», «суцільна брехня», «міф та в переважній більшості - вигадка»</i>	46	70
2	«Війна»	<i>«постійні військові конфлікти», «постійні війни з слабшими державами», «історія загарбницька війна»</i>	34	14

Відносна більшість (46%) військових, а також абсолютна більшість цивільних (70%) переконані, що історія країни-агресор це «Фейк» (тобто повністю або частково вигадана інформація). На наш погляд, українське суспільство вже давно зрозуміло всю підлість російського режиму в вмінні маніпуляцій, як з історичними фактами так і створені ілюзій сучасного часу. Це масове явище, яке має тривалий характер (кількох поколінь) з метою викривлення історії, що дає можливість ховати злочини або виправдовувати їх (злочини) організованих владою та реалізованих народними масами.

Різниця між відсотками у військових та цивільних дуже просто пояснюється: для військових соціально-політичні фейкі про сучасну Росію та її історію є менш важливими, адже їм воювати треба, їх більше цікавлять об'єктивні військові характеристики (армія, зброя), а цивільні

можуть собі дозволили філософствувати про Росію в цілому..., а також військові працюють з більш «якісною» інформацією, тобто більш перевіреною, більш відфільтрованою від більшості «неправильної» інформації. При цьому половина військових підтримує більшість цивільних в цьому питанні.

Кожний третій військовий (34%) зазначив, що історія Росії – це «Війна». Натомість тільки 14% цивільних підтримали це питання такою самою відповіддю, що підкреслює дії Росії по відношенню до України на рині війни з давніх часів історії та сучасності. А військові - щодо військової історії, історії битв - мають більше знать. Що ми бачимо у відсотковому відношенні.

На третє завдання було отримано відповіді, які відображені у таблиці 6.

Таблиця 6

Основні смислові категорії відповідей на завдання

«Сильною стороною Росії є ...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Населення»	«велика кількість людей», «чисельність населення», «кількість людей, що там проживає»	34	26
2	«Ресурси»	«величезні природні багатства», «невичерпаними запасами копалин», «велика кількість природних ресурсів»	24	25
3	«Територія»	«її загальна площа», «розмір країни», «велика територія»	12	16
4	«Ядерна зброя»	«має ядерну зброю», «є ядерне бомба», «ядерна зброя»	7	16

Відповідь на питання, щодо сильної сторони Росії була дуже прогнозована – відносна більшість учасників вказали що це «Населення» (маючи на увазі чисельність): 34% - військові, 26% - цивільні – різниця пояснює усвідомленість військових в людських ресурсах, як один з

важливих компонентів війни. «Ресурси» (корисні копалини та інше): 24% - військові, 25% - цивільні. Прогнозованість перших двох уявлень полягає в наступній третій уяві: «Територія» (12% - військові, 16% - цивільні). Так, Росія має величезні території, що дає можливість очолювати рейтинг країн світу за загальною площею. Тобто кількість населення та ресурсів дуже велика. Треба зауважити, що обидві групи відповіли на це запитання з дуже малою різницею, що свідчить про однакове мислення обох груп з даного питання. «Ядерна зброя» - (7% - військові, 16% - цивільні) – учасники опитування виявили велику складову небезпеки для всього світу. Всі дуже розуміють який ядерним арсеналом володіє Росія. Та як за останні часи Росія безпідставно та не маючи жодного аргумента оказує політичний тиск на світову політику. Невеликий відсоток у військових (7%) може вказувати на більш професійний підхід до цього питання, зброя – доля військових. Це зброя масового враження і відповідальність дуже висока. Цивільні в два рази більш частіше виділили ядерну зброю (16%), як уява на питання, щодо сильної сторони Росії, маючи на увазі, як зброю політичного тиску та шантажу.

На четверте завдання ми отримали відповіді, відображені у таблиці 7.

Таблиця 7

Основні смислові категорії відповідей на завдання

«Слабкою стороною Росії є ...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Народ»	«населення, яке не має власної думки», «низькі моральні якості народу», «народ, який вірить брехні»	60	36
2	«Політика»	«політичний лад», «міжнародні відносини», «повна бездарність керівництва країни»	34	57

Питання анкети «Слабкою стороною Росії є...» - це абсолютно протилежне питання попередньому «Сильною стороною Росії є...». Найпопулярніша уява серед військових 60% (36% - цивільні) – «Народ». Дуже схожу відповідь отримали в попередньому, протилежному питанні. Різниця в том, що в питанні про слабкість Росії учасники відповідаючи «Народ» мали на увазі його (народ, населення) моральний, духовний, фізичний, психологічний стан. Військові краще бачать низький морально-психологічний стан ворога, адже безпосередньо воюють з ним, що є результатом в великій різниці по відношенню відповідей цивільних.

Найпопулярніша уява серед цивільних 57% (34% - військові) – «Політика». Це пов'язано з дуже політизованими думками серед цивільних сучасного суспільства. Зараз не можливо уявити хто з громадян не цікавляться політикою. Політика стала нашим середовищем. Відповідь на питання слабкості Росії, уява «Політика» мала на увазі, як внутрішню так і зовнішню. Цивільні (на відміну від військових) більш зосереджені на політичних аспектах Росії та її мешканців, адже саме така інформація йде по каналах мас-медіа.

На п'яте завдання було отримано відповіді, відображені в таблиці 8.

Таблиця 8

Основні смислові категорії відповідей на завдання

«Насправді, російський народ ...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Тупий»	«малоінтелектуальна біомаса», «не мають власної думки», «не вміючий думати»	57	51
2	«Нелюді»	«деспоти», «вбивці», «істоти»	14	17
3	«Раби»	«раби», «раби своєї влади», «стадо рабів»	14	8

П'яте питання було спрямоване на виявлення уявлень про росіян у широкому плані (як народ, націю). Більшість відповідей закономірно мали

негативне уявлення: «Тупий», «Нелюді» та «Раби». Всі ці категорії набрали майже однакову кількість відсотків, що показує дуже близькі поняття цього питання, як у військових, так і у цивільних.

Росіян вважають тупими, оскільки вони протягом багатьох років дозволяють своєму керівництву здійснювати жорстоку та брехливу політику (на відміну від українців - яскравий приклад: влаштовували Майдани. Треба мати на увазі і внутрішній інформаційний простір України: пропаганда працює не лише серед росіян – після 2014 року в Україні також поширювалися уявлення про росіян як про «ватників» та інше (що закономірно в умовах війни), а з лютого 2022 р. вони для нас ще стали й «орками»... - тобто прийом дегуманізації фактично використовують обидві країни...

На шосте завдання було отримано відповіді, які відображені у таблиці 9.

Таблиця 9

Основні смислові категорії відповідей на завдання

«Російські керівники (лідери) ...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади Відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Диктатори»	<i>«диктатори, що узурпували владу», «мають манію величчя та нав'язують свою волю іншим», «живуть власними амбіціями»</i>	56	29
2	«Нелюді»	<i>«упирі», «кровожерливі істоти», «аморальні істоти, які втратили людські якості»</i>	22	23
3	«Психічно-хворі»	<i>«це хворі люди з психологічними розладами», «маразматичні», «хворі люди»</i>	-	29

Учасники анкетування відповідаючи на шосте питання анкети «Російські керівники (лідери) ...» мали у відповідях тільки негативно-огидне ставлення, місцями переходячи межу (використання інвективної лексики). Що характерно, більшість військових (56%) відповідаючи більш

схильними були к відповіді щодо цілком суті керівництва, тобто що характеризує систему влади. Таку думку мала третина цивільних (29%). Це пов'язано з тим, що військові відповідали прямолінійно (по «військовому» без блукаючих думок) , якщо є тоталітарний режим, то влада – «диктатори».

Цивільні мали більш широку уяву про керівництво Росії і мали думку не тільки про систему влади в цілком, а розглядали керівників як людей, які цілком могли бути не повноцінні. Тобто цивільні можуть філософствувати про якісь особистісні характеристики керівництва, «ставити» їм «діагнози», що дало додаткову смислову категорію «Психічно-хворі», таку відповідь («діагноз») надалі кожний третій цивільний.

Дуже емоційні відповіді щодо нелюдських якостей керівництва Росії було почуто від кожного четвертого опитаного (категорія «Нелюді», як військових (22%), так і цивільних (23%), це питання однаково розуміють та сприймають обидві групи однаково.

На сьоме завдання ми отримали відповіді, відображені у таблиці 10.

Таблиця 10.

Основні смислові категорії відповідей на завдання

«Російська армія ...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Велика»	<i>«багаточисельна», «доволі велика», «берут кількість»</i>	9	26
2	«Нелюді»	<i>«орки», «свінособаки», «купа диградів»</i>	24	-
3	«Слабка»	<i>«технічно слабка», «роздута мильна кулька», «слабка»</i>	37	-
4	«Зло»	<i>«вбивці», «твалівники», «крадії»</i>	24	29
5	«Тупа»	<i>«сильний дурак», «керовані виродки», «тупа біомаса»</i>	-	34

Щодо оцінки російської армії учасниками анкетування, то вона має негативно-оцінювальне значення, що цілком закономірно, враховуючи висвітлення її у наших мас-медіа та дуже жорстокі дії як на фронті так і по відношенню до цивільних. Це категорії: «Нелюді» (24% - військові, цивільні утримались від такої оцінки) та «Зло» (24% - військові, 29% - цивільні). Дуже цікаву дали оцінку військові: 37% - «Слабка». Ця уява дуже заслуговує на увагу, так як авторами є професійні військові, які знають толк в військовій справі, а справи російської армії останні події показують слабкість на всіх рівнях. Цивільні не маючи професійного відношення до армії утримались від такої характерної відповіді, але тримаючи «руку на пульсі» в наш неспокійний час розуміють що російська армія дуже «Велика» (26%) та що нас не може тішити: дуже «Тупа» (34%). Кількісна складова ворога для військових дуже значуща річ, вони це розуміють, але тримають результат на думці, всього (9%) – на папері, а більш аналізують ворога за якісним показником: «Слабка» (37%).

На восьме завдання було отримано відповіді, які відображені у таблиці 11.

Таблиця 11

*Основні смислові категорії відповідей на завдання
«Символом(-лами) Росії є ...»*

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Ведмідь-матрешка-самовар»	«п'яний ведмідь», «матрьошка», «тульський самовар»	11	8
2	«Орел-триколор-Z»	«двоглавий мутант у вигляді курицеподібної істоти», «прапор-триколор», «V,O,Z»	16	29
3	«Горілка»	«алкогольні напої», «пияцтво», «брага»	23	10
4	«Терор»	«пролита кров», «смерть та терор», «розруха та вбивство»	37	45

На відповідь щодо «Символом(-лами) Росії є...» кожний третій учасник надали відповідь про банально-класичні речі, які ми бачимо або чуємо кожного разу коли йдеться про Росію, це: «Ведмідь-матрьошка-самовар» (11% - військові, 8% - цивільні) та «Орел-триколог-Z» (16% - військові, 29% - цивільні), які без сумніву є етнічними соціальними стереотипами. Образи цих речей та символів в більшості вигадані та використовуються пропагандою. Є велике питання щодо наявної асоціації всього що так просуває пропаганда з країною під назвою Росія. Не виключно, що знову може бути крадіжка, як з історією, так і з символами. Військові та цивільні мали незначну різницю у відповідях, що показує на схожість думок в питанні уяв класичних символів Росії.

Великою часткою відповідей є категорія «Терор» (37% - військові, 45% цивільні). Тобто що для військових так і для цивільних символ є то, що лежить на поверхні сьогодення. Що всіх бентежить. І це основний фактор оцінювання. Це абсолютно закономірний результат – ми усі сприймаємо цю країну крізь призму поточної соціальної ситуації (а це війна...)

Учасники у відповідях не оминули таку пристрасть російського народу до любові к алкогольним напоям, що зібрала смислову категорію «Горілка» (23% - військові, 10% цивільні), як один із значимих символів Росії. Військові відповідали в двічі частіше а ніж цивільні - це пов'язано з пізнанням ворога що називають «обличчям до обличчя», тобто наші військові більше зустрічаються з нетверезим супротивником.

На дев'яте завдання було отримано відповіді, які відображені у таблиці 12.

Таблиця 12

Основні смислові категорії відповідей на завдання

«На відміну від України, Росія ...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Відстала»	«нація рабів», «болото», «багата на корисні копалини, але бідна на духовні моральні якості»	35	10
2	«Без майбутнього»	«загниваюча країна», «ракова пухлина, яку потрібно видалити», «не має майбутнього в цивілізованому світі»	37	28
3	«Тоталітарна»	«завжди була проти людяності», «країна без незалежного вибору», «не демократична, а нещасна тоталітарна держава»	20	45

Дати однозначну відповідь на питання чим відрізняються дві країни, які мають спільні риси, як в новітній історії так і в далекому майбутньому. Коли Українська державність постійно руйнувалась та набула незалежності зовсім нещодавно, коли постійна була змушена виборювати свободу за свій народ, мову та землю.

Країна сусід (Росія) мала на мету бути імперією та вела загарбницькі війни за нові території для своєї імперії. Також неодноразова завойовувала території України. Основна різниця Росії від України: це і ставлення до свого народу, це і зовнішня політика, яка є не дружною, а лицемірною та порою неприпустимо грубою та напористо-загрозувальною.

Всі ці фактори не є припустимими в сучасному світі. Тому таку країну жде велике перевтілення (руйнація, розкол та інше). Тобто така країна (Росія), яка зараз існує не має місце на мапі світу у майбутньому. Цю думку висказала велика кількість учасників анкетування: «Без майбутнього» (37% - військові, 28% цивільні). Однакову оцінку дають

військові та цивільні – це їх загальна думка та мета. Не забуваємо й про вплив нашої пропаганди (наші політики та ЗМІ часто підкреслюють цю думку – у ворога «немає майбутнього», а у нас воно «є» і воно «світле, європейське...» – відомий прийом, який використовують здавна; до речі, росіяни роблять так само...)

Країна, яка йде тупиковим шляхом (бути без майбутнього) має однозначне уявлення в розумному суспільстві це країна: «Відстала» (35% - військові, 10% цивільні). Військові в цьому питанні в тричі відповіли частіше за цивільних, це є компенсатором сьомого питання, в якому цивільні завдали тенденцію. щодо смислової категорії «Тупа», але то було питання до російської армії. То зараз військові надали дуже схожу оцінку але до всієї держави Росія.

Смислова категорія «Тоталітарна» дуже часто згадана цивільними (45%), на відміну в двічі рідше далі схожу відповідь військові (20%). Військові більше підкреслюють відсталість Росії, так як безпосередньо зіштовхуються з цим на фронті, переносять характеристику відсталої армії Росії на державу в цілому...

А цивільні більше філософствують про «тоталітарність» Росії, її соціально-політичні характеристики. Якщо порівняти з відповідями на шосте питання – там саме військові більше підкреслювали «диктаторство» керівництва Росії... Тобто відповідальність за державу військові більш покладають на керівництво держави – це характерно для чітко структурованої часті суспільства така як армія.

На десяте завдання ми отримали відповіді, відображені у таблиці 13.

Таблиця 13

Основні смислові категорії відповідей на завдання

«На відміну від українців, росіяни ...»

№	Смислові категорії (соціальні уявлення)	Приклади відповідей	Частота у групі військових, %	Частота у групі цивільних, %
1	«Без майбутнього»	«вони зникнуть з мапи світу», «вимираюча нація», «не готові відстоювати своє майбутнє»	18	22
2	«Терористи»	«вбивці та насильники», «не цінують життя», «створені для руйнування»	6	24
3	«Тупі»	«дурні», «стадо без своєї особистої думки», «залежні від пропаганди»	55	50
4	«Нелюді»	«надзвичайно жорстокі, кровожерливі», «жорсткі потвори», «байдужі до чужого горя»	18	-

Питання анкети потребувало від учасників дати загальну відповідь на це складне питання. Відповіді мали очікуваний результат, дуже схожі на попередні відповіді дев'ятого питання. Категорія «Тупі» мала великий відсоток (55% - військові, 50% цивільні) – відносно невелика різниця показує однаковий настрій, як військових так і цивільних. Знову велику роль відіграє вплив пропаганди. Українські ЗМІ та велика кількість фахівців різного рівня та спеціалізацію дуже гучномовно стверджують про низький рівень життя російського народу, особливо той що живе в невеликих містах та селах. Дуже часто йдеться мова про соціально-побутовий рівень життя - що викликає нерозуміння українського народу з точки зору терпіння цього жахіття - що пов'язують з тупістю народу. А також терпимість та потакання диктаторській владі, як центральній так і на місцях.

Категорія «Без майбутнього» (18% - військові, 22% цивільні), мала місце повторитися, по аналогії попереднього питання. Однак коли питання мало уяву о народі, а не про державність, то думки респондентів

змінилися, тобто частота відповіді для цієї категорії мала місце помінятися місцями. Більшість цивільних не бачать майбутнього у росіян та винні в цьому вони самі.

«Терористи» (6% - військові, 24% цивільні). Така велика різниця виникла в результаті того, що росіяни ведуть дуже багато терору по відношенню до цивільного населення. Цілями атак все частіше стають об'єкти енергетичних, освітніх, державних та других цивільних структур. Все це є кричущим фактом тероризму. «Вдарити ракетами по такому об'єкту (ТЦ у м. Кременчук, червень 2022р.) можуть тільки абсолютно відморожені терористи, яким не має бути місця на землі», - президент України Володимир Зеленський.

Цікава поява категорії «Нелюді». Її анонсували в цьому питанні тільки військові (18%), це дуже емоційне враження, яке отримують в складних та непростих умовах, для військових на даний час – це війна, це та жорстокість на фронті, яку вони спостерігають щодня.

Ця категорія має саму популярну частоту використання у респондентів на протязі всіх питань, а саме коли питання давали ознаку російського народу, керівництва та армії. Вибірковість майже однакова – кожний п'ятий давав ту чи іншу відповідь, яка попадала в категорію «Нелюді».

Соціальні уявлення українських військових та цивільних про ворога побудовані на явищах аутгрупової дискримінації та ігрупового фаворитизму. Аутгрупова ворожість або аутгрупова дискримінація – це феномен міжгрупового сприйняття, при якому існує різниця в оцінці «свій» та «чужий» групи на користь «своїх». Чужа ворожість виражається в недооцінці групи «чужий» і її членів, що може привести до розвитку ворожості і міжгрупового конфлікту.

Ігруповий фаворитизм або внутрішньогруповий фаворитизм – соціально-психологічний феномен, що виражається в тенденції якимось чином допомагати членам своєї групи на противагу членам іншої групи.

Це можна побачити як у зовні спостережуваному поведінці члена групи, так і в його соціальному сприйнятті (формування думок, суджень тощо).

Таким чином ми бачимо, що на той час коли отримували відповіді на питання анкети ми отримали універсальне явище, що сприяє згуртованості та стабільності групи військових або цивільні в оцінювання тих чи інших питань, щодо спільного ворога нашої держави.

2.3. Практичне впровадження результатів

Отримані результати емпіричного дослідження з нашого погляду доречно використати у навчально-педагогічній роботі, зокрема у процесі фахової підготовки студентів спеціальностей «Психологія», «Соціологія» та «Політологія». Нижче наведено конспект відповідної лекції з політичної психології.

Тема: Образ ворога у геополітичній свідомості українців під час російсько-української війни.

Мета: ознайомити студентів з соціально-психологічним феноменом ворожих образів як складової масової політичної та геополітичної свідомості; розвинути у них здібності до критичного аналізу існуючих ворожих образів.

Хід лекції:

I. Вступна частина

Вступне слово.

Будь-яка війна починається задовго до її оголошення, якому обов'язково передуює ідеологічна та психологічна обробка населення офіційними пропагандистськими структурами, що навіюють народу думку про необхідність і неминучість майбутньої війни, про захист національних інтересів, підступи ворогів, зовнішній загрози і т.д. і т.п. Граючи на патріотизмі, національних почуттях, традиціях і забобонах, оголошуючи

свої цілі благородними і справедливими, а цілі потенційних супротивників низинними і корисливими, пропаганда кожної зі сторін - учасниць майбутньої війни закладає в свідомість свого народу образ ворога, воскрешаючи старі образи і вишукуючи нові, на які можна спертися в сучасній ситуації. Психологія "свій – чужий" в кризовий період загострюється до межі, проходячи шлях від зарозуміло-зневажливого ставлення до повного неприйняття іншої культури, носієм якої є ворог.

II. Основна частина

План лекції

1. Ворожі образи як складові геополітичної свідомості
2. Специфіка ворожих образів у масовій геополітичній свідомості українців

Рекомендована література:

1. *Сенявская Е.С.. Психологія війни в XX столітті - історичний досвід Росії, 2007*
2. *Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. К., 1997. – 164 с.*
3. *Дроздов О. Ю. Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. 121. Т. I. С. 114–127.*

Зміст лекції

1. Ворожі образи як складові геополітичної свідомості

Геополітична свідомість - це форма відображення подій та явищ "політичного світу" крізь призму "географічного світу" шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою

(соціально-політичними процесами), яка там здійснюється. За формою геополітичну свідомість можна вважати специфічним різновидом політичної свідомості, яка змістовно містить образи, уявлення і знання політичного та іншого (економічного, соціально-культурного тощо) характеру стосовно того чи іншого географічного простору, а також оцінки, інтереси, установки до соціальнополітичних процесів на цьому просторі.

Геополітичну свідомість слід розглядати як "відкриту" світоглядну систему, яка не просто "перетинається" з іншими аспектами світобачення, а здатна інтегрувати їх у себе. Відповідно, весь зміст геополітичної свідомості умовно можна поділити на два типи: власне геополітичний (політико-географічні образи, знання та уявлення) та "парагеополітичний" (економічні, культурологічні та інші складові), при цьому частка останнього може бути доволі значною. Таким чином, ми можемо виділити першу особливість геополітичної свідомості – цей феномен є своєрідним "інтегратором" різних форм світосприймання людини, видів масової свідомості.

Сучасне суспільство живе в реаліях військового стану, це стосується всіх сфер життя. При цьому уявлення про образ ворога має принципове значення для регулювання поведінки. Уявлення щодо образу ворога є рефлексивною складовою та прийомами інтерпретації й осмислення людьми повсякденної реальності. Вивчення уявлень про образ ворога є дуже важливим, бо вони є а реальність, яка впливає на поведінку індивідів та суспільне життя. Уявлення образу ворога з'являються у повсякденному мисленні з метою осмислити, зрозуміти світ ворога. В військовий час для людини завжди є можливість зустрічі з небезпекою, яка може нести загрозу її життя, або нести небезпеку зруйнувати звичне життя, звичайний образ реальності. У людини є потреба якось «приручити» нові враження і тим самим зменшити ризик несподіваності, пристосуватись до нової реалії війни.

Питання студентам: Наведіть приклади ворожих образів, що виникали під час або після війни...

Образ ворога – складний, збірний образ, який можуть мати індивідуальні уяви. Головне в «образі ворога» – це його повна дегуманізація, відсутність у ньому людських рис, людського обличчя. Тому «абсолютний ворог» практично безособовий, хоча може персоніфікуватися... «Концепт ворога» примушує до свідомо нерозумних і невиправданих дій, які своєю чергою виправдовують тим, що «ворогові» приписують ще більш злісні наміри, в результаті чого виникає зачароване коло ворожості »

Ворог може бути зовнішнім та внутрішнім, прихованим чи відкритим, особистим чи колективним. У різні періоди часу або стану суспільства функціонували різні типи ворогів. В військовий час дуже активувався образ зовнішнього ворога мілітарної тематики, щодо внутрішнього образу – це дезертир, зрадник, сепаратист і т.і.

Варто зазначити, що нерідко в сучасних реаліях трапляються епізоди, де мають місце зворотні процеси у формуванні кола «своїх» та «чужих». Так, при професійній діяльності психологів, соціальних служб та правильним агітаційним матеріалам, ворог, пройшовши процес «перековки», стає «своїм».

Ще одна важлива стратегія просування образу ворога – демонізація ворога – це з теорії чарівної казки, згідно з якими існує постійна боротьба між добром і злом, та де актуалізується міф про героя, який перемагає ворога. Ворогові приписується стандартний набір негативних характеристик: бридкий, огидний, часто з фізичними чи психічними вадами.

Сучасне суспільство формувало образ ворога з тих реалій до яких були причетні безпосередньо їхні родичі або знайомі. Основним механізмом у формуванні негативного образу як зовнішнього, так і внутрішнього ворога, утвердити потребу ненавидіти «чужого» зіграли ЗМІ

та агітаційні матеріали, які можна зустріти дуже часто в сучасному суспільстві. Так боротьба з ворогом стає консолідуючим чинником суспільства, одним із архіважливих державних завдань.

2. Специфіка ворожих образів у масовій геополітичній свідомості українців.

Питання студентам: Які, на ваш погляд, ворожі образи стосовно Росії або росіян з'явилися у масовій свідомості українців?

Існуючі у буденній свідомості людей уявлення образу ворога зазвичай мають персоніфікований характер і стосуються конкретно якої категорії (державність, історія, армії, керівництво, народ, тощо) є уява. Саме тому в дослідженнях з цієї проблематики мова йде перш за все про образи ворога. Розглянемо деякі з них на основі проведеного нами у 2023 р. дослідження, в якому прийняли учасники двох груп – військовослужбовці та цивільні громадяни України.

Дві групи складала однакову кількість людей. Гендерне співвідношення (група військові): 60% - чоловіки, (група цивільні): 60% - жінки. Середній вік респондентів (військові) - 41 рік, (цивільні) – 46 років.

Так, за даними дослідження більшість респондентів Росію вважають «країною-терорист» (55% та 78%) та «квазідержавою» (34% та 8%). Образ «країни-терорист» є очевидним на тлі всіх дій російської влади. Історію Росії вважають «фейковою» (46% та 70%) або набутою військовою агресією (34% та 14%). Високий відсоток учасників дослідження розуміють всю підлість російського режиму в вмінні маніпуляцій, як з історичними фактами так і створені ілюзій сучасного часу. Це явище, яке існує тривалий час (кілька поколінь) з метою викривлення історії, що дає можливість ховати злочини або виправдовувати їх (злочини) організованих владою та реалізованих народними масами одурених масовою пропагандою.

Уяви на питання щодо сильної сторони Росії були більш різноманітні відносно попередніх, а саме: «Населення» (34% - військові, 26% - цивільних) маючи на увазі кількісні характеристики, що не є показником якості. Ресурси завжди були сильною частиною Росії враховуючи розмір території. Це все бачимо в уяві «Ресурси» та «Територія» (24% і 25% та 12% і 16% відповідно). Невелика кількість учасників мали уяву щодо Росії, як ядерну державу (7% та 16%), це свідчить про упевненість у низькій ймовірності застосування ядерної зброї.

На противагу попередньому питанню є логічне запитання щодо слабкості Росії. Таки уявлення як «Народ» та «Політика» є найпоширеніші (60% і 36%) та (34% і 57%) відповідно. «Народ» як уява респонденти мали на увазі його (народ, населення) моральний, духовний, фізичний, психологічний стан дуже низьким та аморальним.

Щоб дізнатись про уявлення про російський народ, було запропоновано запитання: «Насправді, російський народ ...». «Тупий», «нелюди» та «раби» - це є основні уяви про російський народ. Що цілком підтверджує негативне уяву учасників дослідження до населення країни-агресора.

Питання: «Російські керівники (лідери)...» - уяви дуже передбачуваними: «диктатори» (56% та 29%), «нелюді» (22% та 23%), «психічнохворі» (тільки цивільні - 29%). У відповідях тільки негативно-огидне ставлення, місцями переходячи межу (використання інвективної лексики). Третина цивільних «поставили» діагноз «психічнохворі», що дає підстави мати таку думку після багатьох заяв та дій керівництва Росії.

Обов'язкове питання про російську армію дало велику кількість уяв: «велика» (9% та 26%), «нелюді» (24% та -), «слабка» (37% та -), зло (24% та 29%) та «тупа» (- та 34%). Всі уяви мають логічне роз'яснення: армія велика за розміром та кількістю, но якісні показники дуже погані: слабка, тупа. Щодо людських характеристик: злі нелюді, все це показує реакцію суспільства на всі злочини що скоїла російська армія.

Країни світу мають свою символіку, яка є центральними елементами держави вказуючи на історичні, культурні, політичні та інші цінності якими пишається держава. Є такі символи в Російській державі. Уява про це наступне: «ведмідь-матрешка-самовар» (11% та 8%), «орел-трикологор-Z» (16% та 29%), «горілка» (23% та 10%) та «терор» (37% та 45%). Аналіз цього списку дає очевидність – символи Російської держави це вигадані пропагандою символи або елементи нездорового побуту (алкоголь) і звісно терор який країна агресор використовує в сучасній війні.

Два останні питання дослідження щодо відмінностей держав та народів («На відміну від України, Росія ...» та «На відміну від українців, росіяни ...») далі дуже схожі уяви серед учасників, а саме: уяви що відмінностей держав – «відстала» (35% та 10%), «без майбутнього» (37% та 28%) та «тоталітарна» (20% та 45%); уяви що відмінностей народів – «без майбутнього» (18% та 22%), «терористи» (6% та 24%), «тупі» (55% та 50%) та «нелюді» (18% та -). «Без майбутнього» - це уява, яка об'єднує два останні питання дуже чітко окреслює яка перспектива очікує російську державу та її народ.

III. Висновки

Образ ворога – це одна із найважливіших складових масової політичної та, зокрема, геополітичної свідомості. Це ідеї, образи, думки, цінності та знання, що виникають у процесі міжособистісної та міжгрупової комунікації і стають невід'ємною частиною не лише побутової свідомості, але й національної ментальності в цілому. У цьому контексті вивчення цих уявлень набуває не лише науково-теоретичного, але й практичного значення. Зокрема, знання про змістовні особливості ворожих образів ворога дозволять краще зрозуміти особливості функціонування масової свідомості, здійснювати прогнозування етнополітичних настановлень та політичної поведінки громадян України.

ВИСНОВКИ

Результати проведених теоретичного та емпіричного дослідження дозволяють дійти наступних висновків

В цій роботі була спроба розкрити та вивчити тему образу ворога у геополітичній свідомості українців під час російсько-української війни.

1) Масова свідомість – це свідомість макросоціального рівня, або загальнолюдська свідомість, загальносуспільна, міжнародна, загальнонаціональна, міжнаціональна, загальнокласова, міжкласова, свідомість усіх інших великих соціальних груп. У цьому разі масова геополітична свідомість може розумітись як відображення широкими масами (або суспільством) геополітичних явищ. Масова геополітична свідомість фактично виступає синонімом "популярної геополітики" – буденних, "народних" уявлень та знань геополітичного характеру. Відповідно, носієм масової геополітичної свідомості є будь-яка людина, яка за своїм статусом та фахом не пов'язана зі сферою геополітики.

2) Образ ворога можна розглядати як стереотипне уявлення про будь-кого чи будь-що, яке сформовано засобами пропаганди в колективній та індивідуальній свідомості і становить уявну або реальну загрозу існуванню і цілісності спільноти (нації, етносу, групи тощо). Це уявлення засновується на негативних ідентифікаціях та установках і може зберігатись тривалий час.

3) Спільними особливостями ворожих образів військовослужбовців та цивільних громадян України є наступні: Росія як держава в цілому обома групами уявляється, передусім як терорист, ця уява була сама найпопулярніша. Історія Росії – в уяві учасників є фейк. Сильною стороною Росії вважається переважно чисельність її населення, а слабкою – знову ж її народ (його інтелектуальні та моральні якості). Ці якості явно підтверджені в питанні хто насправді російський народ – тупий. Російські лідери отримали відповідну уяву – диктатори. Країна яка є терористична, з

тупим народом і під диктаторським керівництвом має злу армію. Все це є символами сучасної Росії або одним терміном – терор. В питанні про відмінність українців від росіян знову маємо вже згадана уява – тупі. Основна відмінність Росії від України полягає в тому, що перша не має майбутнього.

4) Відмінності у ворожих образів військовослужбовців та цивільних полягали в основному у кількісних показниках частоти тих чи інших уявлень. Було лише кілька ворожих образів, які зустрічалися в одній соціальній групі, і були відсутні в іншій. Так, серед цивільних респондентів було поширене уявлення про політичних лідерів Росії як психічно-хворих людей (серед військових такого майже не зустрічалося). Як «Нелюді» та «слабка» – так уявлялася військовими російська армія, натомість цивільні уявляли її як «тупу». Порівнюючи українців та росіян військові вважали, що другі є «нелюдями».

5) Отримані результати можуть бути використані в навчально-педагогічній роботі, зокрема в лекціях з курсів «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Соціологія політики» тощо.

Перспективним напрямком подальших досліджень може бути вивчення ворожих образів серед представників інших соціально-демографічних груп, зокрема серед україно- та російськомовних громадян України, мешканців різних регіонів (зокрема, тих, що найбільше постраждали від російсько-української війни).

Перелік використаних джерел

1. Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. М., 1987. 368 с.
2. Дроздов О. Ю. Геополітична свідомість: до питання про сутність феномена. (тези Першого Усеукраїнського конгресу із соціальної психології, м. Київ, 18–20 жовтня 2010 р.). URL: http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_22.htm
3. Дроздов О. Ю. Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. 121. Т. 1. С. 114–127.
4. Етимологічний словник української мови. К., 1983–2012. Т. I–VI.
5. Кацап. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BF>
6. Косолапов Н. А. Внешне-политическое сознание: категория и реальность. *Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений*. М., 2002. С. 207–222.
7. Крапивенский С. Э. Социальная философия: учеб. пособие для студ. гуманитар, и экон. фак-тов. Волгоград, 1995.
8. Лабунская В. А. Образ врага в межличностном общении. *Социальная психология и общество*. 2013. Вып. 3. С. 52–64. URL: <http://raelrulez.livejournal.com/639067.html>
9. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. К., 1997.
10. Лоренц К. Психология человеческой агрессивности: хрестоматія. К.-М., 2001. 656 с.
11. Мельничук О. С. Словник іншомовних слів. К., 1974. 865 с.
12. Олексієнко С., Андрощук О. Психологічні особливості формування образу ворога як складової гібридної війни Російської Федерації проти України. *Збірник наукових праць Національної академії*

- Державної прикордонної служби України. Серія : Психологічні науки. 2019. № 2. С. 182–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_pn_2019_2_15*
- 13.Олексієнко С., Герман Л. Ворожість та образ ворога в сучасній психології. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія. 2017. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_1_7*
 - 14.Орки. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%BA%D0%B8>
 - 15.Основы политологии. Курс лекций. Ч. 2. М., 1991.
 - 16.Політологічний енциклопедичний словник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К., 1997.
 - 17.Пресреліз результатів спільного проекту Київського міжнародного інституту соціології і російської недержавної дослідницької організації. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1078>
 - 18.Психологія: навч. посіб. / Винославська О.В., Бреусенко-Кузнєцов О.А., Зливков В.Л., Апішева А.Ш., Васильєва О.С. Київ, 2005. 351 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psihologiya/zmist.htm
 - 19.Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. К., 1997. 164 с.
 - 20.Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року) / за наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної, Л. Найдьоновой; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ, 2022. 52 с. URL: <https://ispp.org.ua/2022/10/12/materiali-vseukra%D1%97nskogo-kruglogo-stolu-psixologiya-rosijsko-ukra%D1%97nsko%D1%97-vijni-vnutrishnij-poglyad/>
 - 21.Словник української мови в 11-ти томах. Київ, 1970–1980. Т. I–XI.

- 22.Тард Г. Общественное мнение и толпа. М., 1902. 201 с.
- 23.Український правопис. К., 2019. 392 с.
- 24.Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2016. Випуск 2 (36). С. 257–261.
- 25.Чепель Е. Ю. «Греки, измыслившие варварские злодеяния»: образ врага в «троянских» трагедиях Еврипида. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. Серия: Исторические науки. 2010. № 10. С. 198–211.
- 26.Чугров С. В. Социокультурная традиция и внешнеполитический менталитет современной Японии: дис. ... доктора социол. наук: 23.00.02. М., 2007. 444 с.
27. Шевченко М. М. Геополітичні знання як системна основа формування суспільної свідомості (соціально-філософський аспект аналізу): автореферат дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. К., 2004. 18 с.

Шановний друже! Просимо Вас взяти участь у дослідженні Андрія ЛУЦИКА (магістранта спеціальності «Психологія» Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка) на тему «Образ ворога у геополітичній свідомості українців під час російсько-української війни». Анкетування анонімне, отже просимо відповідати відверто.

Ваша стать: 1) чол. 2) жін.

Ваш вік _____ років

Мова Вашого повсякденного спілкування:

1) українська; 2) російська; 3) обидві мови однаковою мірою.

Чи маєте Ви родичів у Росії: 1) так; 2) ні.

Прочитайте уважно незакінчені речення, наведені нижче. До кожного з них напишіть те закінчення (це можуть бути будь-які думки, ідеї, образи, почуття, бажання тощо) яке вважаєте за потрібне. Невірних відповідей тут не існує.

1. Росія – це _____

2. Історія Росії – це _____

3. Сильною стороною Росії є _____

4. Слабкою стороною Росії є _____

5. Насправді, російський народ _____

6. Російські керівники (лідери) _____

7. Російська армія _____

8. Символом(-лами) Росії є _____

9. На відміну від України, Росія _____

10. На відміну від українців, росіяни _____

Дякуємо за участь у дослідженні!